Lietuvos istorijos institutas

LIETUVOS ARCHEOlogija 37

DIEMEDŽIO LEIDYKLA
VILNIUS

VILNIUS 2011

Leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA
NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Redaktorių kolegija:

Dr. Laurynas Kurila (ats. redaktorius)
(*Lietuvos istorijos institutas, Vilnius*)
Dr. Anna Bitner-Wróblewska
(*Valstybinis archeologijos muziejus Varšuvoje, Lenkija*)
Prof. dr. Rimantas Jankauskas
(*Vilniaus universitetas, Lietuva*)
Akad. prof. dr. Eugenijus Jovaiša
(*Lietuvos edukologijos universitetas, Vilnius*)
Prof. dr. Vladimir Kulakov
(*Rusijos archeologijos institutas, Maskva*)
Prof. dr. Valter Lang
(*Tartu universitetas, Estija*)
Doc. dr. Algimantas Merkevičius
(*Vilniaus universitetas, Lietuva*)
Dr. Gytis Piličiauskas
(*Lietuvos istorijos institutas, Vilnius*)
Dr. Gintautas Rackevičius
(*Lietuvos archeologijos draugija*)
Dr. Arnis Radiņš
(*Latvijos nacionalinis istorijos muziejus, Ryga*)
Dr. Andra Simniškytė
(*Lietuvos istorijos institutas, Vilnius*)
Dr. Eugenijus Svetikas
(*Lietuvos istorijos institutas, Vilnius*)
Doc. dr. Valdemaras Simėnas
(*Lietuvos istorijos institutas, Vilnius*)
Dr. Vykintas Vaitkevičius
(*Klaipėdos universitetas, Lietuva*)
Doc. dr. Gintautas Zabiela
(*Klaipėdos universitetas, Lietuva*)
Dovilė Urbonavičiūtė (ats. sekretorė)
(*Lietuvos istorijos institutas, Vilnius*)

Žurnalas registruotas: EBSCO Publishing: Central and Eastern European Academic Source. European Reference Index for the Humanities (ERIH)

ISSN 0207-8694

© Lietuvos istorijos institutas, 2011
© Straipsnių autoriai, 2011

MOKSLINĖ KONFERENCIJA „KULTŪRINIO KRAŠTOVAIZDŽIO RAIDA ARCHEOLOGIJOS IR GAMTOS MOKSLŲ DUOMENIMIS „ARCHEOKRAŠTOVAIZDIS“ (2008–2010)“

2010 m. lapkričio 11 d. Lietuvos istorijos institute vyko mokslinė konferencija, skirta projekto „Archeokraštovaizdis“ (visas pavadinimas – „Kultūrinio kraštovaizdžio raida archeologijos ir gamtos mokslų duomenimis“) rezultatams pristatyti ir aptarti. Šis projektas – tai trejų metų trukmės (2008–2010) Lietuvos mokslo tarybos finansuojama programa pagal prioritetinę kryptį „Tautinio identiteto išsaugojimas globalizacijos sąlygomis“, vykdoma trijų partnerių – Lietuvos istorijos instituto Archeologijos skyriaus, Vilniaus universiteto Archeologijos katedros bei Valstybinio Kernavės kultūrinio rezervato. Atsakingoji institucija – Lietuvos istorijos institutas, projekto vadovas – doc. dr. Valdemaras Šimėnas. Ši konferencija yra viena iš ataskaitinių dalių, numatytų baigiamaisiais projekto vykdymo metais.

Projektą – jo tikslus, uždavinius, tyrimus bei rezultatus pirmajame pranešime, atidarydamas konferenciją, trumpai apibendrino programos vadovas doc. dr. V. Šimėnas.

Projektas „Archeokraštovaizdis“ skirtas būdingų Lietuvos archeologinio kraštovaizdžio mikroregionų tyrinėjimui, jų raidos dėsningumų nustatymui bei duomenų tarpusavio palyginimui.

Tyrimams pasirinkti šie Lietuvos mikroregionai: Baičių, Šernų, Dovilų (Klaipėdos r.) (dr. R. Banytė-Rowell), Baliulių (Švenčionių r.) (dr. L. Kurila), Jakšiškio (Anykščių, Ukmergės r.) (dr. A. Simniškytė), Kernavės, Grabijolų, Karmazinų (Širvintų, Vilniaus r.) (doc. dr. G. Vėlius, dr. R. Vengalis, D. Baltramiejūnaitė), Kretingalės (Klaipėdos r.) (L. Tamulynas), Kurmaičių (Kretingos r.) (doc. dr. A. Merkevičius), Linksmėnų (Joniškio r.) (doc. dr. I. Vaškevičiūtė), Paprūdžių (Kelmės r.) (prof. habil. dr. M. Michelbertas), Šereitlaukio (Pagėgių sav.) (doc. dr. V. Šimėnas), Žuvinto (Marijampolės, Alytaus r.) (dr. V. Juodagalvis).

Palyginti trumpam projekto vykdymo laikotarpiui buvo užsibrėžti gana dideli tikslai – naujų archeologinių paminklų paieškos, naujai atrastų ir jau žinomų paminklų tyrimai, kuriais siekta nustatyti jų vietą gamtinėje aplinkoje, analizuotos apgyvendintų vietų telkimosi priežastys, mikroregionų vidinė sandara, gamtinių sąlygų įtaka žmonių gyvensenai bei žmonių įtaka juos supusiai gamtinei aplinkai. Labai svarbi projekto dalis, padėjusi siekti minėtų tikslų, buvo glaudus bendradarbiavimas su gamtos mokslų atstovais bei modernių kompiuterinių priemonių pasitelkimas.

Projektas buvo vykdomas trimis etapais, kiekvienais metais taikant skirtingą darbų strategiją. Pirmaisiais metais daugiausia dėmesio buvo skirta duomenų bazės kaupimui, kompiuterinės ir programinės įrangos įsigijimui.

Antraisiais – vykdyti detalūs mikroregionų archeologiniai žvalgymai, kurių metu rasta ir naujų archeologinių paminklų. Šiame etape užmegzti ryšiai su Baltijos ir Skandinavijos archeologijos centru (Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie (ZBSA), esančiu Šlėzvige (Vokietija). Šių ryšių dėka atlikti geoprospekcijos tyrimai Baičių, Kernavės ir Šereitlaukio mikroregionuose. Taip pat atlikti kelių mikroregionų (Baliulių, Žuvinto, Kernavės, Jakšiškio) paleobatiniai tyrimai ir radiokarboninis datavimas, sudarytas proistorinių Lietuvos teritorijos objektų GIS sluoksnis. Greta minėtų darbų vyko mokymo kursai, skirti darbui su GIS programomis, ir dauguma projekto dalyvių gavo kursų baigimą patvirtinančius sertifikatus.

Trečiaisiais metais daugiausia dėmesio skirta archeologijos paminklų mikregionuose gamtamoksliniams, antropologiniams ir paleozoologiniams tyrimams, kurie buvo atliekami su šių sričių specialistais sudarant autorines sutartis. Dar vienas prioritetas buvo skenuotų senųjų žemėlapių įsigijimas, toliau vykdyti ir archeologiniai mikroregionų paminklų tyrimai.

Konferencijos metu keturiuose posėdžiuose skaityta 19 pranešimų, kurių tematika atspindėjo tarpdisciplininių tyrimų svarbą, įgyvendinant projekto „Archeokraštovaizdis“ tikslus. Išsiskyrė trys pagrindinės teminės pranešimų kryptys: archeologija, gamtos mokslai ir kartografija. Skaityti projekto dalyvių archeologų (10), gamtos mokslų atstovų (3) pranešimai, apžvelgtas geografinės informacinės sistemos (GIS) panaudojimas kartografuojant archeologinius paminklus (2), aptarta senosios kartografijos analizės svarba šiuolaikinio kraštovaizdžio tyrimams. Taip pat skaityti du pranešimai, tematiškai praplėtę šios konkretaus projekto rezultatams skirtos konferencijos ribas. Tai dr. Romo Jarockio pranešimas, pristatantis visiškai naują, kraštovaizdžio archeologijos, discipliną Klaipėdos universitete, bei Žilvino Česnos pranešimas intriguojančiu pavadinimu „Šereitlaukio mikroregionas XVI a. Turkų mokesčių knygų duomenimis“.

Pirmajame konferencijos posėdyje skaityti 7 pranešimai. Kaip minėta, pirmasis, doc. dr. V. Šimėno, buvo skirtas konferencijos atidarymui ir bendram projekto pristatymui.

Dr. R. Jarockio pranešimas „Archeologinio kraštovaizdžio tyrimai Klaipėdos universitete“ supažindino su 2010 m. magistrantams pradėtu dėstyti „Kraštovaizdžio archeologijos“ kursu, apimančiu teorinius ir praktinius užsiėmimus, akcentuojančius gamtinės aplinkos, veikiančios žmones, arba žmonių veikiamos, tyrimus. Daug dėmesio studijų programoje skiriama tyrėjų, gebėsiančių dirbti šiuolaikinėmis, tiriamąjį paminklą tausojančiomis technologijomis ir metodais, ruošimui.

Projekto dalį, apimančią archeologijos paminklų duomenų bazės kūrimą ir archeologinio skaitmeninio žemėlapio sudarymą, pristatė R. Tučas. Pranešėjas, stende demonstruodamas duomenų bazę ir naudojimosi ja principus, informavo, kad joje šiuo metu yra apie 3400 įvairių laikotarpių archeologinių vietų bei radimviečių. Duomenų bazėje kaupiama informacija apie jų tipologiją, chronologiją, nurodomas datavimo pagrindas (archeologiniai tyrimai, atsitiktiniai radiniai, išorinė išvaizda), apie jų paminėjimą įvairiuose sąvaduose, tęstiniuose archeologinės tematikos leidiniuose ir kt., nurodomi archeologinių tyrimų metai, tyrėjas bei šaltinis, iš kur paimta informacija. Paminklo paieška sistema leidžia atlikti pagal visus bazėje esančius informacinius laukus. Pranešėjas nurodė, kad duomenų bazė ir toliau bus pildoma, o šiuo metu išsamiausia informacija surinkta apie geležies amžiaus archeologines vietas bei radimvietes.

Dr. D. Patalauskaitė, atlikusi augmenijos būklės mikroregionuose tyrimą, pranešime apžvelgė žmogaus poveikį įvairių ekosistemų augmenijai, aptarė augmenijos kaitą, vykusią ir dabar vykstančią dėl žmogaus veiklos.

Dr. V. Juodagalvis, tyrinėjęs Žuvinto (Marijampolės, Alytaus r.) mikroregioną, pranešime aptarė ne tik darbo rezultatus, bet ir problemas, sunkinusias tyrinėjimus. Autorius nurodė, kad mikroregione esančios Žuvinto ir Amalvo tarpežerio (Marijampolės r., Igliaukos sen.) apylinkės niekad nebuvo archeologiškai tyrinėtos, tačiau žinoma keletas akmens amžiumi datuotų atsitiktinių radinių, kurių radimvietės literatūroje nurodomos Liuliškių kaime, prie Žuvinto palių, Dovinės upė ir pelkės tarp Daukšių ir Amalviškių kaimų. Autorius nustatė, kad nurodytos radimvietės yra netikslios ir, analizuodamas literatūrą, aerofotografijas bei atlikęs žvalgymus, lokalizavo tikslias jų vietas. Užmegztų ryšių su privačiu kolekcionieriumi iš Marijampolės dėka, apžiūrėjus jo rinkinį, sužinota apie dar 6 radimvietes. Informaciją patikrinus lauko slygomis, 4 iš 6 radimviečių buvo patvirtintos – pavyko aptikti radinių, tipologiškai ir technologiškai tapačių esantiems minėtame rinkinyje.

Pratęsdamas kalbą apie Žuvinto mikroregiono tyrimus, L. Balakauskas pristatė Amalvo paleobotaninio gręžinio rezultatus. Amalvo ežero šiauriniame krante buvo atliktas gręžinys ir, analizuojant nuosėdas, atkurta Žuvinto mikroregiono gamtinė raida holocenu bei įvertintas žmogaus

veiklos mastas. Nustatyta, kad nežymių žmogaus veiklos pėdsakų mikroregione būta jau VII tūkst. pr. Kr. Pirmosios žemdirbystę liudijančios žiedadulkės datuotos 5000 metų, skaičiuojant nuo šiandienos. Intensyviausias žmogaus veiklos laikotarpis mikroregione buvo I–II tūkst. po Kr., išskyrus paskutiniuosius šimtmečius.

L. Balakauskas taip pat pristatė darbo su skenuotais istoriniais žemėlapiais, naudojant GIS programinę įrangą, principus. Buvo akcentuota, kad skenuoti istoriniai žemėlapiai suteikia svarbių duomenų apie žmogaus veiklos kaitą. Aptarti tokių žemėlapių paruošimo sistemoje darbai, norint juos, perdengiant sluoksniais, lyginti tarpusavyje arba su dabartiniais žemėlapiais ar aerofotografijomis.

Antrajame konferencijos posėdyje skaityti 3 pranešimai. Pirmajame dr. L. Kurilos ir L. Balakausko pranešime apie Baliulių (Švenčionių r.) mikroregiono tyrimus, sugretinus archeologinių ir palinologinių tyrimų rezultatus, pateikta mikroregiono apgyvendinimo raidos schema. Nustatytas aiškus archeologinis kompleksas: piliakalnis su gyvenviete ir keli pilkapynai. Archeologiniais duomenimis, žmonių gyvenimo pėdsakai užfiksuoti paleolite (pavieniai radiniai), II a. pabaigoje – V a. (gyvenvietė), IV a. pabaigoje – V a. viduryje (pilkapiai), II tūkst. pradžioje (piliakalnis). Palinologiniai duomenys šią schemą papildė – žmogaus veiklos pėdsakai datuoti nuo 1500 m. pr. Kr., o intensyviausi jie nuo 500 m. pr. Kr. iki 1000 m. po Kr.

Dr. A. Simniškytės pranešimas skirtas tyrimų Jakšiškio (Anykščių, Ukmergės r.) mikroregione rezultatams aptarti. Tyrimai vykdyti vieno didžiausių Lietuvos pilkapių masyvų – Knitiškių ir Jakšiškio pilkapynų (Anykščių r.) – aplinkoje, kuriuos palikusių bendruomenių gyvenviečių paieška buvo prioritetinė užduotis. Pranešimo metu aptarta naujų objektų žvalgymo strategija, metodai ir rezultatai, pristatyti geocheminiai tyrimai vienoje iš naujai atrastųjų – Jakšiškio senovės gyvenvietėje.

Doc. dr. I. Vaškevičiūtė paskutiniajame konferencijos antrojo posėdžio pranešime „Linksmėnų (Joniškio r.) mikroregionas“ išsamiai pristatė šios teritorijos archeologinių tyrinėjimų istoriją, nurodė, kad jos tiriamo mikroregiono centre yra unikalus, I–XVII a. (su nedidele pertrauka) datuojamas Kurmaičių–Linksmėnų laidojimo paminklas. Tačiau, nepaisant žinomo, radiniais ir chronologija iškalbingo minėto paminklo, gyvenvietės aptikti nepavyko. Kaip galimą to priežastį autorė nurodo tai, jog tiriama teritorija yra itin intensyvios žemdirbystės kraštas, todėl gyvenvietė gali būti ir sunaikinta.

Trečiajame konferencijos posėdyje skaityti 5 pranešimai. Doc. dr. G. Vėlius pristatė itin rezultatyvius Kernavės, Grabijolų ir Karmazinų (Širvintų, Vilniaus r.) mikroregiono tyrinėjimus – aptiktas ankstyvojo geležies amžiaus kapinynas su deginiais kapais urnose, IV a. pilkapynas su griautiniais kapais, V–XII (?) a. pilkapynas, XIII–XIV a. degintis plokštinis kapinynas. Taip pat aptiktos šešios atviro tipo gyvenvietės, datuotinos I tūkst. po Kr. Be to, patikslintos Kernavės viduramžių miesto ir Grabijolų–Žemaitiškių gyvenvietės ribos.

Dr. R. Vengalis savo pranešime pristatė geoprospekcijos tyrimų Kernavėje rezultatus. Lyginant juos su archeologinių tyrimų duomenimis nustatyta, kad magnetogramose matomos magnetinės anomalijos gana tiksliai atitinka po žeme esančius archeologinius objektus. Taigi geoprospekcijos ir archeologijos tyrimų duomenų lyginimas suteikė nemažai naujų žinių apie Kernavės gyvenviečių struktūrą. Mikroregione atlikti šie tyrinėjimai parodė, kad tai yra labai perspektyvus metodas tiek ieškant naujų archeologinių objektų, tiek ir nustatant žinomų gyvenviečių struktūrą.

Kernavės archeologinių tyrimų osteologinės medžiagos tyrimus pristatė prof. habil. dr. L. Daugnora. Pranešime buvo apibendrinti kelerių metų tyrinėjimai. Konstatuota, kad ištirta Kernavės osteologinė medžiaga liudija apie naminių gyvulių ir paukščių dominavimą.

Prof. habil. dr. M. Michelbertas pristatė Paprūdžių (Kelmės r.) mikroregiono tyrimus. Jų pagrindinis rezultatas yra tai, kad baigtas tirti Paprūdžių kapinynas, nustatytos jo rytinė, vakarinė ir pietinė

ribos. Greta kapinyno aptikti labai nežymūs gyvenvietės, datuojamos senojo geležies amžiaus pabaiga – viduriniojo geležies amžiaus pradžia, pėdsakai. Kaip nurodo pranešėjas, šioje vietoje XIX–XX a. buvo vykdoma nuolatinė įvairi ūkinė veikla, todėl gyvenvietė, matyt, yra sunaikinta.

Tyrinėjimus Kurmaičių (Kretingos r.) mikroregione pristatė doc. dr. A. Merkevičius. Pranešėjas nurodė, kad jo tiriamas mikroregionas yra vienas iš tų, kurie pasižymi gausia tyrimų istorija, sukaupta daug senos ir įvairios informacijos, kurioje gausu ir nesutapimų, todėl didelę laiko dalį užėmė literatūros ir šaltinių studijos bei duomenų tikslinimas. Žvalgytos 9 vietovės, sudaryta archeologinių objektų mikroregione bibliografija.

Paskutiniajame, ketvirtajame, konferencijos posėdyje skaityti 4 pranešimai. Dr. R. Banytės-Rowell pranešime pristatyti tyrimų Baičių, Šernų, Dovilų (Klaipėdos r.) mikroregione rezultatai. Čia tyrinėta dviem kryptimis: atliekant geoprospekciją Baitų kapinyno apsaugos zonoje ir dviejuose laukuose į šiaurę ir šiaurės rytus nuo Dovilų piliakalnio bei ieškota naujų paminklų, teritoriją šurfuojant. Magnetogramose užfiksuotos anomalijos tikrintos gręžiniais ir kasta viena perkasa, tačiau kultūrinio sluoksnio neaptikta, o perkasoje rasta greičiausiai geologinės, o ne archeologinės kilmės darinių. Šurfuojant naujų paminklų neaptikta, tik viename šurfe rasta nežymių kultūrinio sluoksnio pėdsakų bei lipdytos keramikos šukė, tačiau kol kas ši medžiaga neleidžia pasakyti nieko konkretesnio.

Su Šereitlaukio (Pagėgių sav.) mikroregiono tyrimais supažindino doc. dr. V. Šimėnas. Tyrimų metu daug dėmesio skirta literatūros ir šaltinių analizei, siekta patikslinti paminklų užimamą teritoriją, rekonstruoti bendruomenių erdvinį išsidėstymą. Kaupta gamtamokslinių tyrimų duomenų bazė. Kadangi Šereitlaukio mikroregionas patenka į pavasario polaidžių apsemiamą zoną, todėl nagrinėti daugiamečiai vandens lygio stebėjimų duomenys, juos stengtasi susieti su archeologiniais duomenimis. Žvalgymų metu naujų archeologinių paminklų neaptikta, tačiau buvo atrinktos perspektyviausios gyvenvietės geoprospekcijos tyrimams.

Ž. Česna savo pranešime pristatė dar menkai Lietuvos mokslininkų tyrinėtą šaltinį – 1540 m. Turkų mokesčių knygas. Kaip teigia pranešėjas, šis šaltinis – tai savotiška XVI a. Prūsijos gyventojų turto deklaracija ir visuotinis surašymas, kuriame pateikiami duomenys apie jų valdomas žemes, turimus gyvulius ir t.t. Šis šaltinis svarbus tyrinėjant vietovardžių, gyvenviečių tinklo ar apgyvendinimo raidą bei kaitą. Daugelis gyvenviečių šiame dokumente paminėtos pirmą kartą. Lyginant pateiktus duomenis apie Šereitlaukio mikroregioną su archeologine bei istorine informacija, galima atskleisti krašto apgyvendinimo kaitą XIV–XVI a.

Konferenciją baigė doc. dr. V. Šimėno ir R. Girkaus pranešimas „Istorinė kartografija, kraštovaizdžio kaita senuosiuose žemėlapiuose“. Buvo apžvelgta kartografijos istorija, akcentuota senųjų žemėlapių nauda, ieškant ir lokalizuojant archeologinius paminklus dabartiniame, pakitusiame kraštovaizdyje.

Skaityti pranešimai parodė, kad ne visi mikroregionai tyrimų perspektyvumo prasme yra lygiaverčiai. Taip pat skiriasi ir archeologinio įdirbio mikroregionuose lygis. Visa tai lėmė, jog projekto dalyviams buvo palikta tam tikra laisvė, dėliojant prioritetus renkantis mikroregiono tyrimų metodiką.

„Archeokraštovaizdžio“ projektas Lietuvos archeologijoje yra vienas pirmųjų žingsnių, sujungusių archeologijos ir gamtos mokslų tyrimų metodus, įtraukęs moderniųjų technologijų galimybes, siekiant bendro tikslo – pažinti praeities bendruomenes, jas supusią aplinką, žmonių ir gamtos abipusę įtaką. Projekto dalyviams teko nemaža atsakomybė ne tik tyrinėti pasirinktus mikroregionus, bet ir kurti tam reikalingą teorinį pagrindą. Todėl, galima sakyti, tai yra tokio pobūdžio tyrimų Lietuvoje kelio pradžia. Tačiau ji, be abejonės, svarbi plečiant archeologijos mokslo galimybes praeičiai pažinti.

Dovilė URBONAVIČIŪTĖ